

De Tweede Kamerverkiezingen van 2023

Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie

Namens de [Stichting Kiezersonderzoek Nederland \(SKON\)](#)

[Kristof Jacobs \(Radboud Universiteit\)](#), [Marcel Lubbers \(Universiteit Utrecht\)](#) en [Niels Spierings \(Radboud Universiteit\)](#)¹

Inleiding

In 2023 vertaalde de politieke ontevredenheid die ook in 2021 al aanwezig was, zich in grote politieke verschuivingen. De ‘coronaverkiezingen’ in 2021, na de val van het kabinet over de toeslagenaffaire, werden gekenmerkt door relatief weinig verschuivingen (14% zetelwisseling); in 2023 was dit geheel anders. Met de opeenstapeling van problemen, zoals op de woningmarkt, rond natuur en milieu en in de opvang van asielzoekers, zijn de verkiezingen van 2023 te kenmerken als de verkiezingen waarin de onvrede electoraal tot uiting kwam. Nog niet eerder sinds 1945 was het percentage zetelwisseling in de Tweede Kamer zo hoog als in deze verkiezingen: 36% van de zetels wisselde van partij.²

In dit essay behandelen we, vanuit het perspectief van kiezers, de volgende fasen rond de verkiezingen van 2023: de val van het kabinet, de verkiezingscampagne en de verkiezingen zelf. En we beschrijven wat de wensen waren net na de verkiezingen, inzake een nieuwe regering op basis van de verkiezingsuitslag zowel qua vorm als inhoud.

¹ Auteurs in alfabetische volgorde.

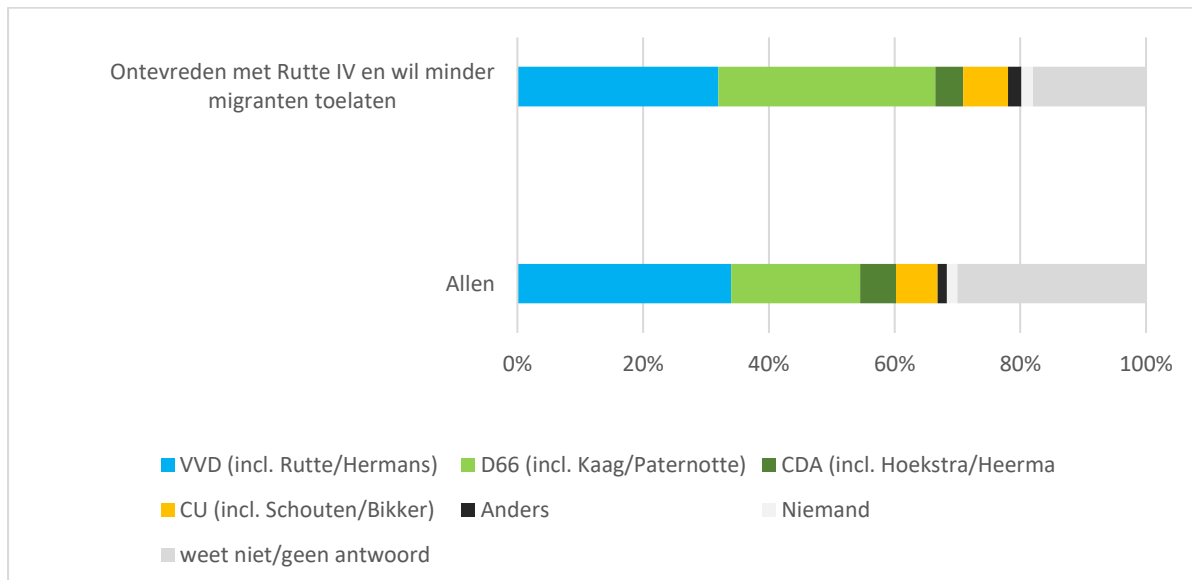
² Alleen in 2002 werd dit enigszins benaderd, toen 31% van de zetels van partij wisselde.

1. De val van het kabinet onnodig volgens kiezers

In juli 2023 viel het kabinet Rutte IV over gezinsherenigingsrechten van vluchtelingen. Maar, zo benadrukte bijvoorbeeld [Hermans](#) direct na de val van het kabinet: de val kwam niet door één partij, ook niet door de ChristenUnie, hoewel anderen juist aangaven dat enkel en alleen Rutte verantwoordelijk was voor de val.

Grofweg de helft van de kiesgerechtigden vond gezinshereniging geen voldoende reden om het kabinet te laten vallen. Zoals hieronder is te zien, wees daarbij een meerderheid van de kiezers de VVD en VVD-politici aan als het meest verantwoordelijk voor de val van het kabinet. Kijken we specifiek naar kiezers die en ontevreden waren met het kabinet Rutte IV en minder migranten wilden toelaten, dan valt op dat D66 net wat vaker als meest verantwoordelijk werd gehouden voor de kabinetsval, maar nog altijd ongeveer even vaak als dat de respondenten de VVD aanwezen als meest verantwoordelijk.

Figuur 1. Wie wordt aangewezen als verantwoordelijk voor val regering

2. De verkiezingscampagne: context, toon en thema's

Na de val van het kabinet Rutte IV en het zomerreces volgde de verkiezingscampagne. Deze campagne vond plaats in een context van grote politieke onvrede. Het onderwerp dat voor VVD de reden was om het kabinet te laten vallen, migratie, werd door veel kiesgerechtigden gezien als het belangrijkste probleem van Nederland. En dit thema werd met name dominant in de laatste fase in de campagne.

a. Er was grote ontevredenheid met het regeringsbeleid en een laag politiek vertrouwen

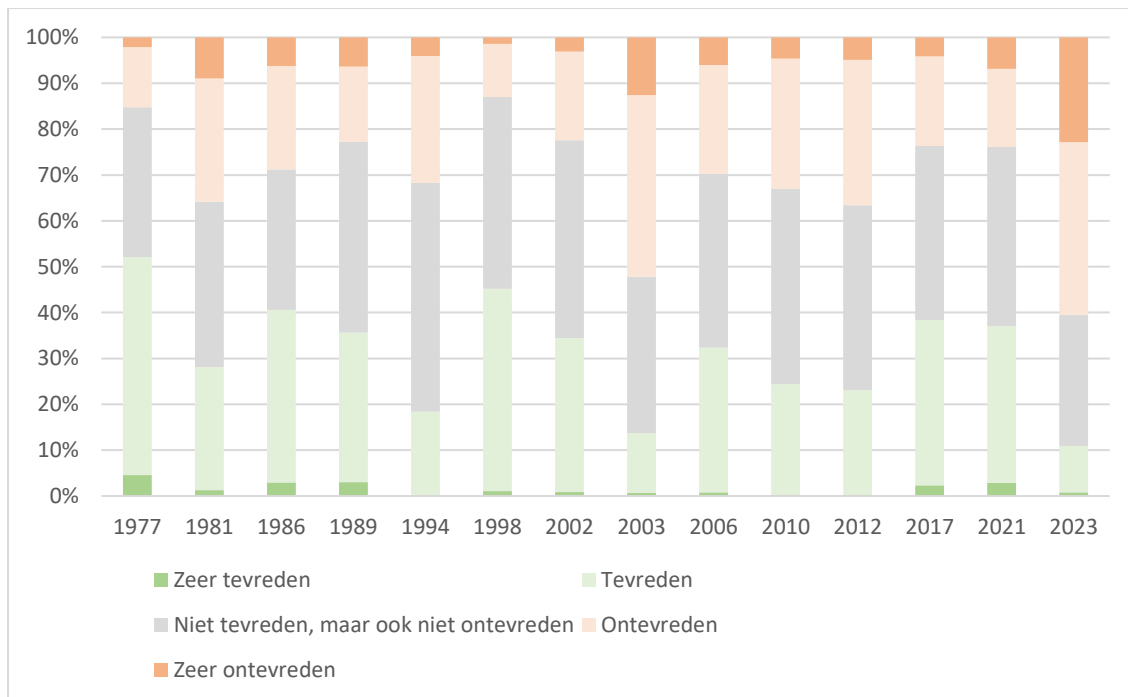
In 2021 was het percentage kiesgerechtigden dat, vlak voor de verkiezingen, tevreden was over het regeringsbeleid zo'n 30%. Voor de verkiezingen van 2023 was slechts 11% (zeer) tevreden over het beleid van Rutte IV. Sinds deze meting in 1977 werd opgenomen in het NKO, lag de tevredenheid nog nooit zo laag. Het vorige dieptepunt lag op zo'n 20% in verkiezingsjaar 1994.

..IDPES

Bijna 30% van de kiesgerechtigden was niet tevreden, maar ook niet ontevreden. De rest, een ruime meerderheid zo'n 60%, was (zeer) ontevreden; een veel hoger aandeel dan in 2021 (24% (zeer) ontevreden).

Ruim 40% van de stemgerechtigden was voor de verkiezingen van mening dat de regering een ongunstig effect had op de economie van Nederland. Dit was sinds 1989 niet eerder zo negatief. Ongeveer eenzelfde deel was van mening dat Rutte IV een ongunstig effect heeft gehad op de persoonlijke financiële situatie; alleen in 2006 (Balkenende II) en 2012 (Rutte I) lag dit hoger. Tenslotte had de bevolking ook weinig vertrouwen in het kabinet Rutte IV. Vlak voor de verkiezingen gaf zo'n 72% aan geen vertrouwen te hebben in de regering. Daarnaast had 80% geen vertrouwen in politieke partijen en 67% geen vertrouwen in de Tweede Kamer.

Figuur 2. Tevredenheid met de regering

Noot: NKO-trend (ongewogen)

b. 'Nee' tegen verruwing in de campagne

Onbeleefdheid in de campagne werd weinig gewaardeerd: slechts een kleine 10% was van mening dat tijdens de campagne onbeleefdheid wel kan. Echter, van de ondervraagden vond 20% het prima dat politici ruzie met elkaar maken in campagnetijd. Hoewel van alle partijen de kiezers het niet prima vinden dat de campagne onbeleefd is, vinden stemmers op de PVV, FVD en JA21 het wel vaker prima dan gemiddeld onder de Nederlandse kiezer. De campagne werd door bijna 15% van de kiezers als onbeleefd gezien. Daarentegen vond ruim 30% de campagne ruzieachtig.

De meest extreme vormen van ruzie uiten zich in bedreiging en geweld. Daarbij meent 83% dat politici te veel te maken krijgen met schelden en bedreigingen. Dit is onder elk electoraat een meerderheid. Wel zijn stemmers op de PVV en FVD net wat minder vaak uitgesproken en

..IDPES

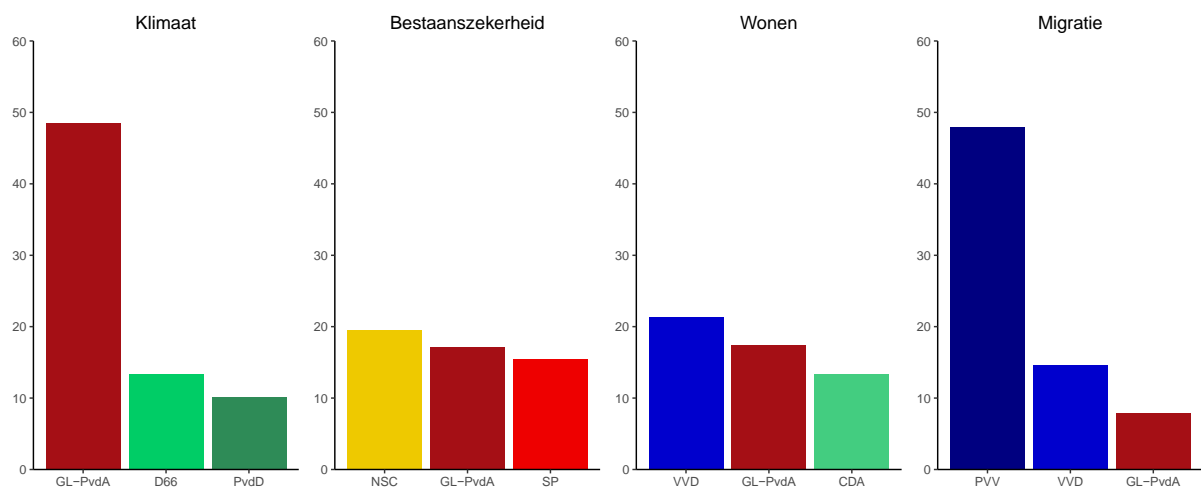
het ‘helemaal eens’ met deze stelling dan de stemmers op andere partijen. Verder is bijna iedereen van mening dat het niet bij de politiek hoort dat politici te maken krijgen met bedreigingen. Slechts zo’n 5% vindt dat het er wel bijhoort.

c. Bestaanszekerheid, wonen, klimaat en immigratie, de PVV ‘eigenaar’ van het meest dominante campagnethema

Rutte IV viel op het thema migratie. Hoewel migratie als onderwerp in eerste instantie overschaduwde leek te worden door *bestaanszekerheid, wonen* en *klimaat*. Voor het begrijpen van de verkiezingsuitslag is niet alleen van belang welke onderwerpen spelen, maar ook aan welke partijen wordt gedacht bij een onderwerp. Van deze vier genoemde campagneonderwerpen was er op twee duidelijk sprake van ‘eigenaarschap’ door één partij in het bijzonder.

Op klimaat is GroenLinks/PvdA de eigenaar en dacht bijna 50% van de kiezers als eerste aan deze partij. Voor immigratie was dat de PVV; op dit onderwerp dacht 50% aan de PVV. Op bestaanszekerheid en wonen was er veel minder duidelijk sprake van eigenaarschap. De aandacht voor het thema immigratie in de campagne(verslaglegging) stuurt de aandacht van de kiezer daarmee naar de partij die hierop eigenaarschap heeft (en mogelijk haar tegenhanger).

Figuur 3. Issue eigenaarschap

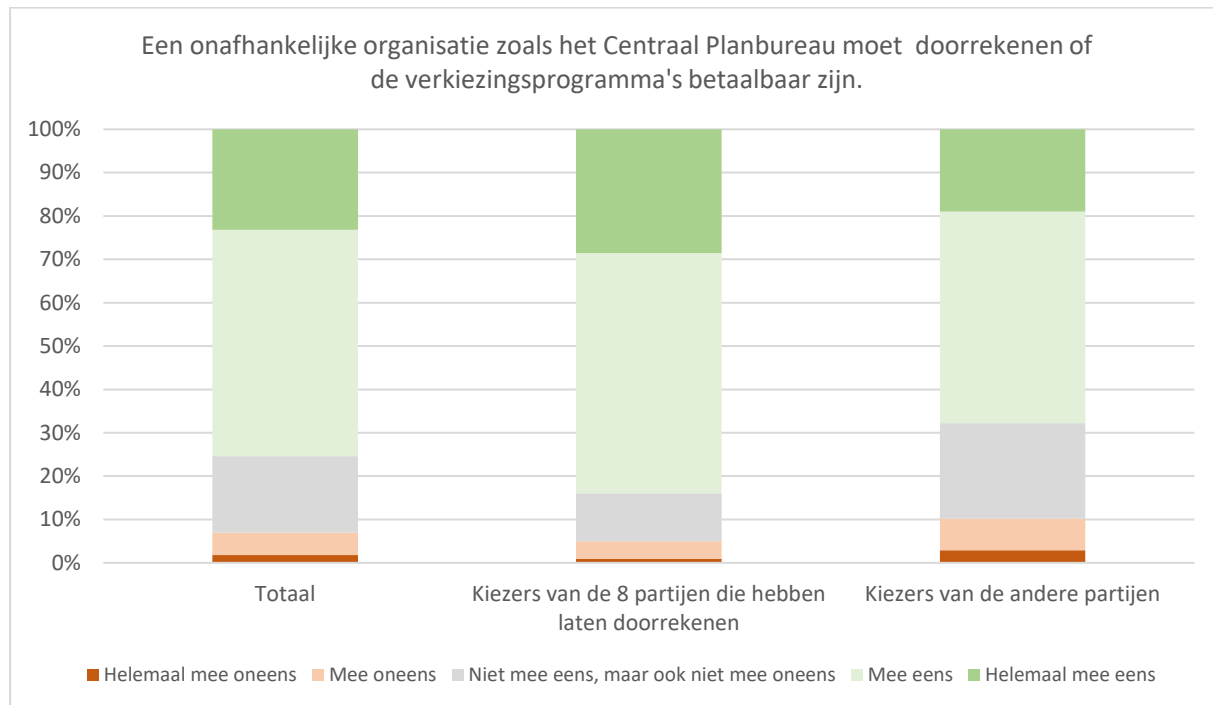
d. Kiezers wensen doorgerekende programma's

De kiezers lijken tijdens de campagne ook waarde te hechten aan een onafhankelijk oordeel over de financiële kant van de plannen waarmee politieke partijen campagne voeren. Een hele ruime meerderheid is het ermee eens dat een onafhankelijke partij, zoals het CPB, de verkiezingsprogramma's doorrekent op betaalbaarheid. Hoewel er verschil is tussen kiezers van de acht partijen³ die hun programma in de campagne hebben laten doorrekenen door het CPB en van partijen die dat niet hebben gedaan, zijn beide groepen kiezers duidelijk

³ CDA, CU, D66, GroenLinks/PvdA, JA21, SGP, Volt, VVD

voorstander van een doorrekening. Van de laatste groep kiezers is nog altijd bijna 70% voorstander en slechts ongeveer 10% is er tegen.

Figuur 4. Steun voor doorrekening verkiezingsprogramma's

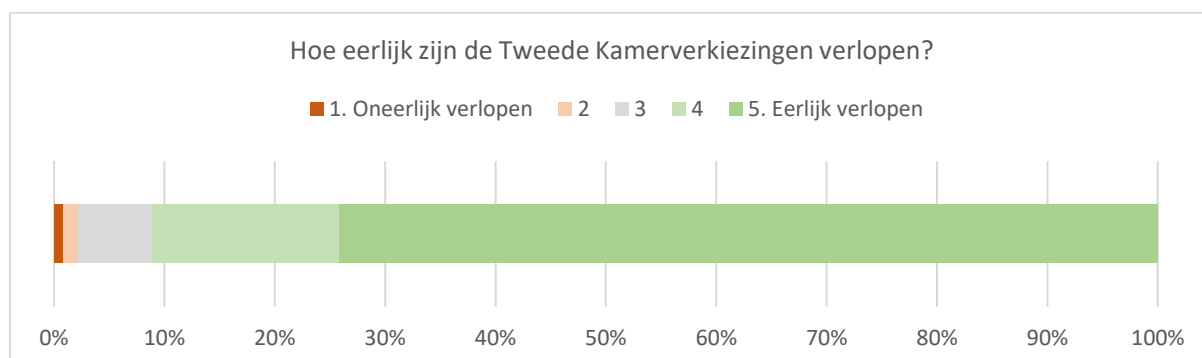

3. De verkiezingen zelf: betrouwbaarheid proces en politieke hergroepering

a. Een proces dat betrouwbaar wordt gevonden.

De overgrote meerderheid van kiezers, meer dan 90% van hen, vond de verkiezingen eerlijk verlopen. Dat is beduidend meer dan bij de verkiezingen van 2021, toen slechts zo'n 80% van de kiezers vond dat de verkiezingen eerlijk waren verlopen (toen een deel sceptisch was over het briefstemmen).

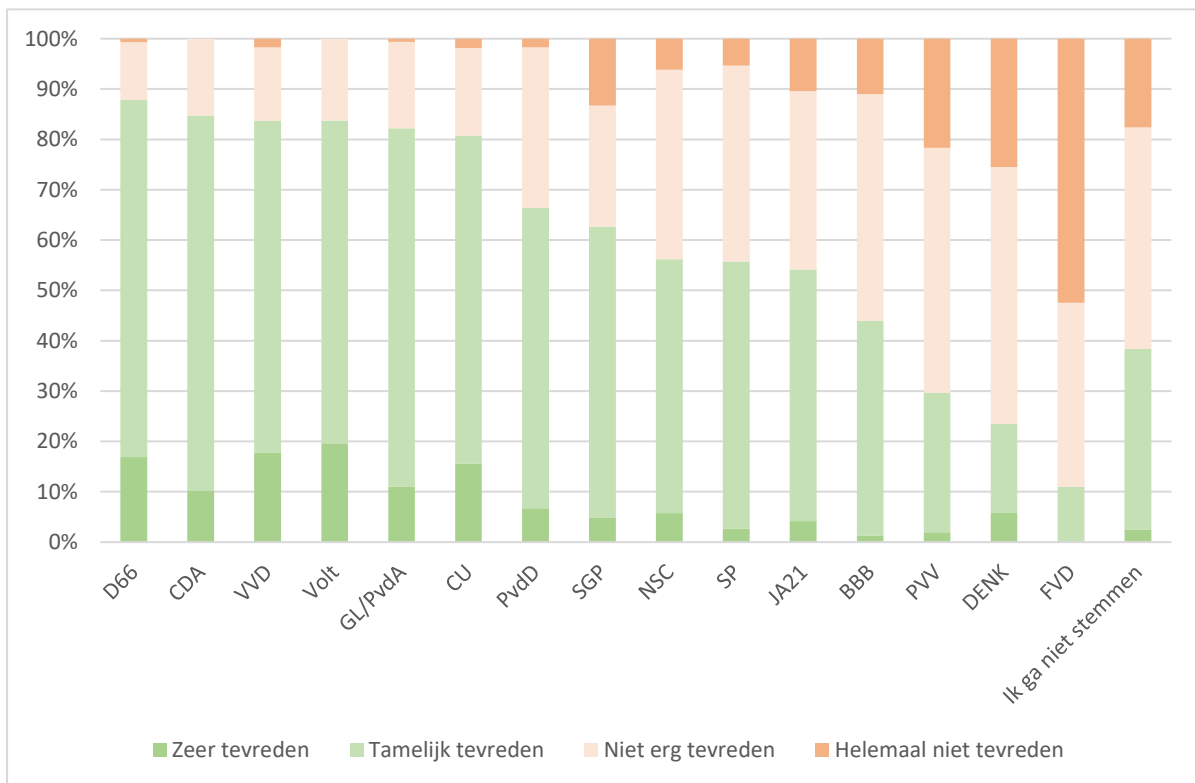
Figuur 5. Evaluatie eerlijkheid verkiezingen

b. Tevreden met het functioneren van de democratie

In lijn met het vertrouwen in het verkiezingsproces, maar dus ondanks het wantrouwen in regering en politiek in het algemeen, had de meerderheid van de kiesgerechtigden ook vertrouwen in hoe de democratie werkt in Nederland: ruim 60% was voor de verkiezingen (tamelijk) tevreden daarover. Tevredenheid met de democratie was groter onder kiezers die voornemens waren op de regeringspartijen uit Rutte IV te stemmen of wilden gaan stemmen op Volt of GroenLinks/PvdA. Onder de kiesgerechtigden die op FVD, BBB, PVV, JA21 en DENK wilden gaan stemmen was de meerderheid niet erg of helemaal niet tevreden met de democratie. Ook onder de kiezergerechtigden die niet wilden gaan stemmen was de meerderheid ontevreden over het functioneren van de democratie in Nederland.

Figuur 6. Tevredenheid met de democratie voor de verkiezingen uitgesplitst naar voorgenomen stemgedrag voor de verkiezingen

Maar de tevredenheid met het functioneren van de democratie daalt de laatste jaren rap.

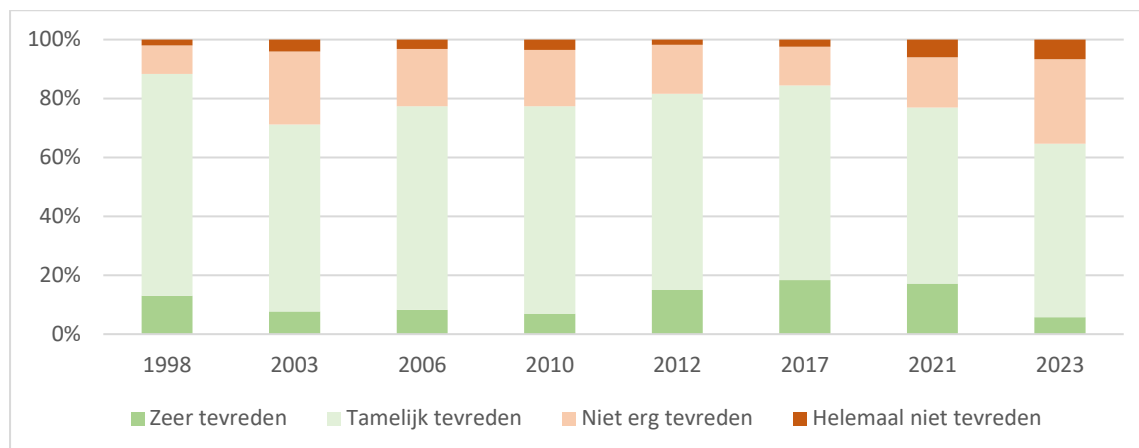
Ondanks het globaal vrij positieve beeld wat betreft tevredenheid met het functioneren van de democratie (zowel vlak voor als vlak na de verkiezingen gemeten), laten de gegevens van 2023 een tevredenheid zien bij zo'n 65% procent van de bevolking, het laagste percentage op deze vraag sinds 1998, toen deze vraag voor het eerst werd opgenomen in het NKO.⁴ Tussen 2003

⁴ Gebaseerd op ongewogen gegevens over de tijd (in deze trend is ook 2023 ongewogen; in de gewogen gegevens is de tevredenheid drie procentpunten lager); in 2002 is de vraag niet opgenomen.

..IDPES

en 2017 was er sprake van een gestage stijging van de tevredenheid, maar tijdens Rutte III en Rutte IV is de tevredenheid met het functioneren van de democratie rap gedaald.

Figuur 7. Trend tevredenheid met democratie in Nederland

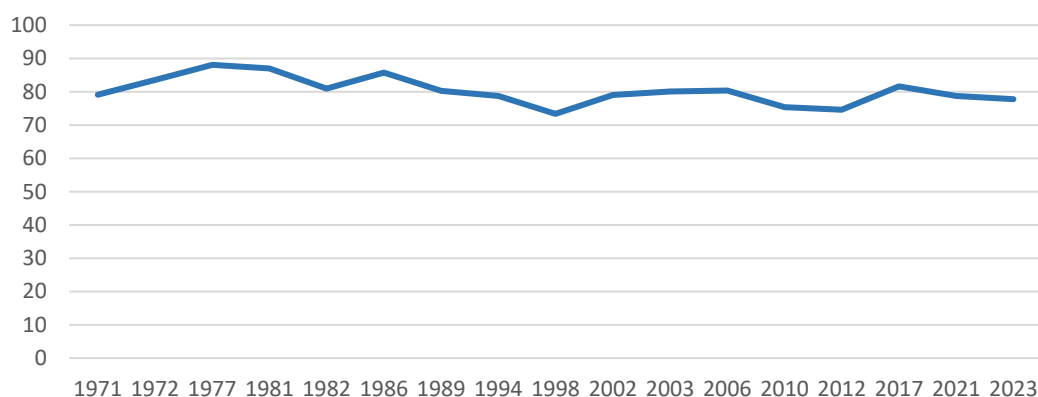

Noot: NKO-trend (ongewogen)

c. De opkomst blijft vrij stabiel

De opkomst lag in 2023 met 77,7% een procentpunt lager dan in 2021 (78,7%). De opkomst was in 1998, 2010 en 2012 lager dan in 2023.

Figuur 8. Opkomst Tweede Kamerverkiezingen sinds afschaffing opkomstplicht

De redenen waarom kiesgerechtigden thuisbleven verschilden nogal blijkt uit de antwoorden die respondenten gaven op de open vraag waarom ze niet gestemd hebben. Van de in totaal 188 antwoorden, soms met meerdere redenen, gaf bijna 40% een praktische reden, zoals op vakantie of ziek zijn. Ook wordt regelmatig (ongeveer een kwart van de antwoorden) desinteresse of een gebrek aan kennis van de politiek en van verschillen tussen partijen genoemd. Tenslotte wordt in ruim een kwart van de antwoorden blijk gegeven van politiek wantrouwen en cynisme, zoals ook wel verwoord in een aantal quotes in Tabel 1, met de voor

..IDPES

deze groep representatieve antwoorden. Gezien de thematiek van de vragenlijst, is het waarschijnlijk dat de laatste twee groepen niet-stemmers (en dus antwoorden) zijn ondervertegenwoordigd; in het kiezersonderzoek zijn de niet-stemmers sterker ondervertegenwoordigd dan de kiezers op welk partij dan ook.

Tabel 1. Open antwoorden over waarom men thuisbleef.

“De politiek heeft geen echte oplossingen.”
“Geen vertrouwen in de politiek”
“Belangrijkste voor mij is dat de politiek goed en fout bij elkaar verzint en dan via wetten aan ons opdringt. Dat is precies wat dictators ook doen.”
“Ze doen toch niet wat ze beloven.”
“Heeft toch geen nut. Uiteindelijk verandert er toch niets”

c. Van versplintering binnen blokken naar herschikking van het politieke landschap

De verkiezingen van 2021 werden gekenmerkt door een toegenomen verplintering. Niet minder dan 17 partijen verwierven zetels in de Tweede Kamer. In 2023 vielen twee daarvan af (50Plus en Bij1 verloren hun zetel) en trokken twee partijen samen op als één lijst (GroenLinks en de PvdA). Tegelijkertijd kwam er een partij bij, het NSC van Pieter Omtzigt. Waardoor er netto twee partijen minder verkozen zijn dan in de Tweede Kamerverkiezingen in 2021. Daarnaast zagen we ook dat de grote partijen groter werden. Ditmaal kregen niet twee maar vier partijen 20 zetels of meer. Daarmee lijkt op bescheiden wijze een trend van nog verdergaande versplintering gekeerd. Uit de open antwoorden wat kiezers het belangrijkste probleem vinden van Nederland, werd onder het kopje ‘politiek’ opvallend vaak ‘te veel (kleine) partijen’ en ‘politieke fragmentatie’ genoemd.

Opvallend is bovendien het toegenomen kiezersverkeer tussen de eerder geïdentificeerde drie partijblokken. Er werd eerder op basis van het NKO bevonden dat er drie partijblokken zijn waarbinnen wel veel kiezersbeweging is, maar minder ertussen. Dit keer waren er meer kiezersstromen tussen centrum-rechts en radicaal-rechts en ook, maar in mindere mate, tussen het linkse en radicaal rechtse blok en tussen links en centrum-rechts. De dijken tussen de blokken zijn poreus gebleken, met name tussen het centrum-rechtse en radicaal rechtse blok. Een hergroepering lijkt zich te hebben voltrokken en we kunnen niet stellig over drie aparte blokken spreken tijdens deze verkiezing. Nederland lijkt teruggekeerd naar een meer fluïde tweestromenland van (meer progressief) links en (meer conservatief) rechts.

4. Na de verkiezing

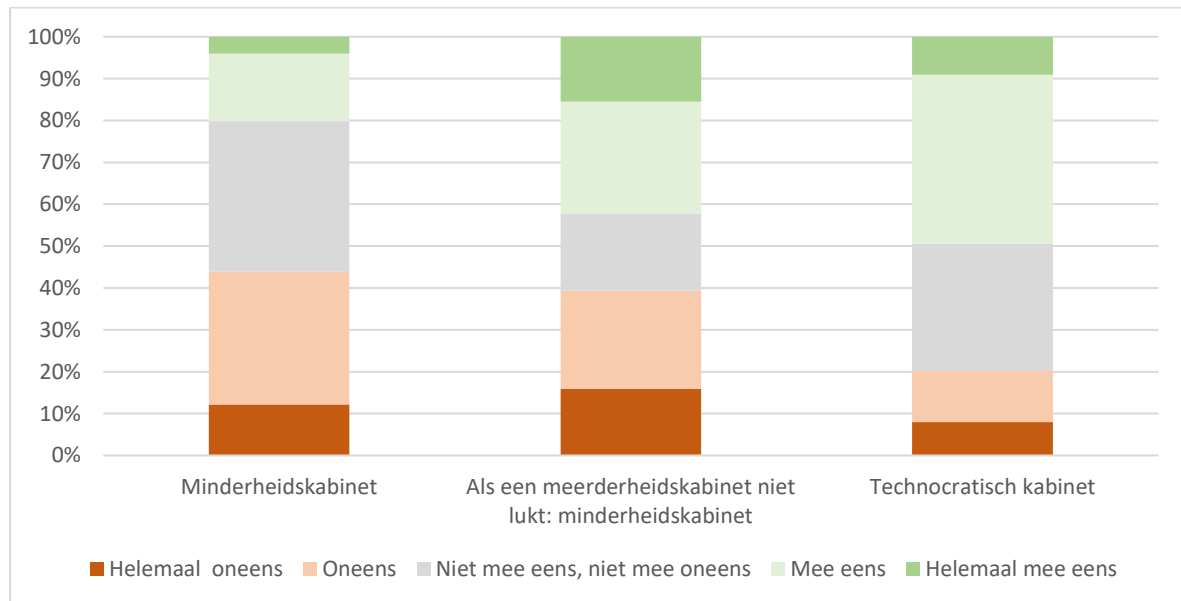
Tijdens de campagne en na de verkiezingen werd, met name door de nieuwe partij NSC veel gesproken over de mogelijkheid om andere kabinetsvormen te verkennen.

..IDPES

a. Steun voor alternatieven voor een meerderheidskabinet afhankelijk van het alternatief

Kort na de verkiezingen was er onder de kiezgerechtigden weinig animo voor een minderheidskabinet, hoewel er meer begrip is voor deze kabinetsvorm indien het onmogelijk blijkt om een meerderheidskabinet te vormen. Toch blijft er ook dan nog veel weerstand tegen een minderheidskabinet. De voor- en tegenstanders houden elkaar in dat geval in evenwicht. Er is meer steun voor een technocratische vorm van regeren, al geeft hierbij een zeer grote groep kiezers, ongeveer de helft, aan dat ze het niet weten of er geen mening over hebben.

Figuur 9. Voorkeuren voor diverse alternatieve regeringsvormen

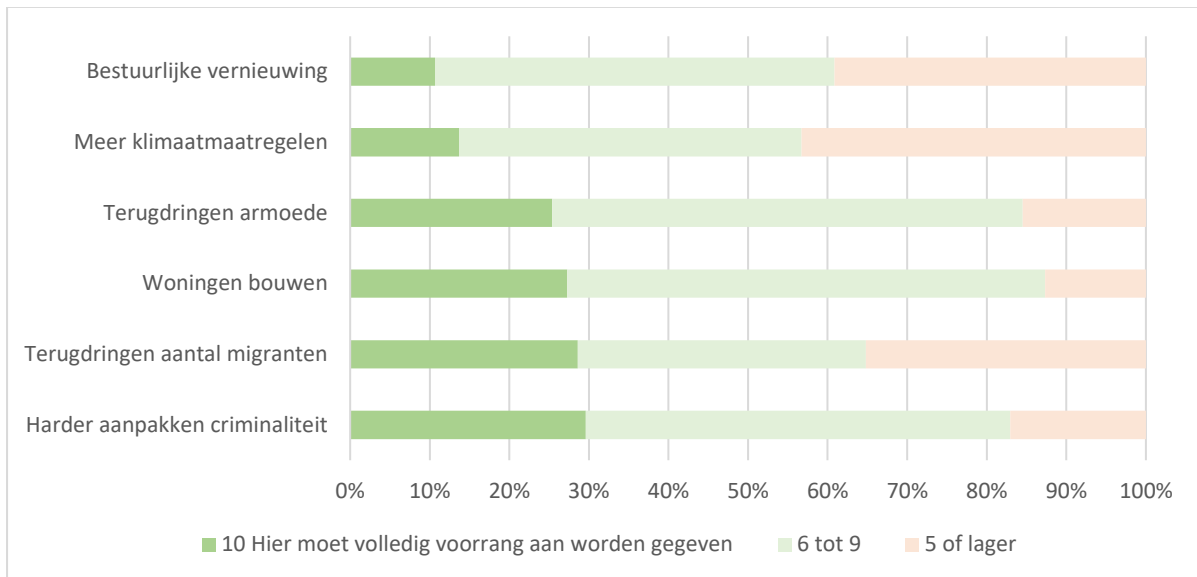

b. Beleidsprioriteiten verschillen sterk tussen partijelectoraten

Als we kijken naar wat de kiesgerechtigden belangrijk vinden als prioriteit van een nieuw kabinet, dan wordt elk van de gevraagde onderwerpen door een meerderheid met een 6 of hoger als prioriteit aangemerkt. Armoede terugdringen en woningen bouwen lijken het minst verdeling op te roepen: slechts 10% to 15% geeft dit een prioriteitscore van 5 of lager. Bestuurlijke vernieuwing en meer klimaatmaatregelen krijgen het minste topprioriteit, maar die gelijkenis verandert als we naar de, substantiële, verschillen tussen kiezers van de verschillende partijen kijken (Figuur 10).

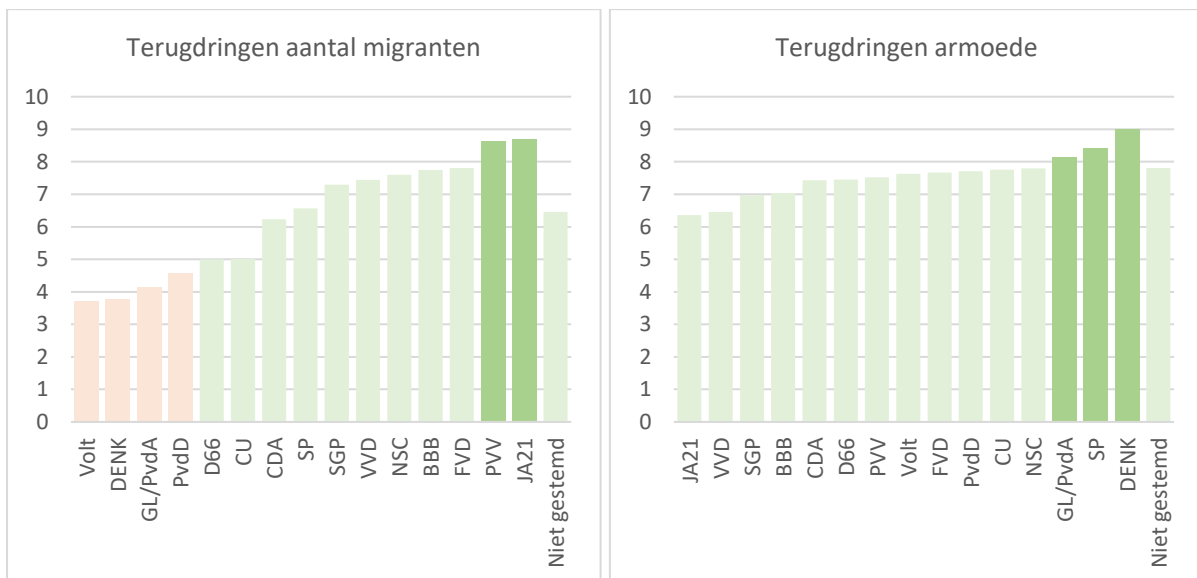
Vooraf de prioriteit die gegeven wordt aan migratie en klimaat verschilt sterk tussen de electoraten (zie Figuur 11). Op deze onderwerpen is de inhoudelijke polarisatie tussen kiezers van verschillende partijen het grootst, en de twee onderwerpen overlappen sterk. Het terugdringen van het aantal migranten naar Nederland is een topprioriteit voor veel stemmers op de PVV en JA21. De kiezers van DENK, Volt, GL/PvdA en PvdD geven hier juist relatief weinig topprioriteit (gemiddeld een score lager dan een 5) aan. Onder PvdD-, GroenLinks/PvdA- en Volt-kiezers krijgt klimaatmaatregelen juist de sterkste prioriteit, welke dan juist een lage prioriteit krijgt van PVV en JA21-stemmers en ook van FVD, BBB en SGP stemmers.

Figuur 10. Beleidsvoorkeuren kiezers

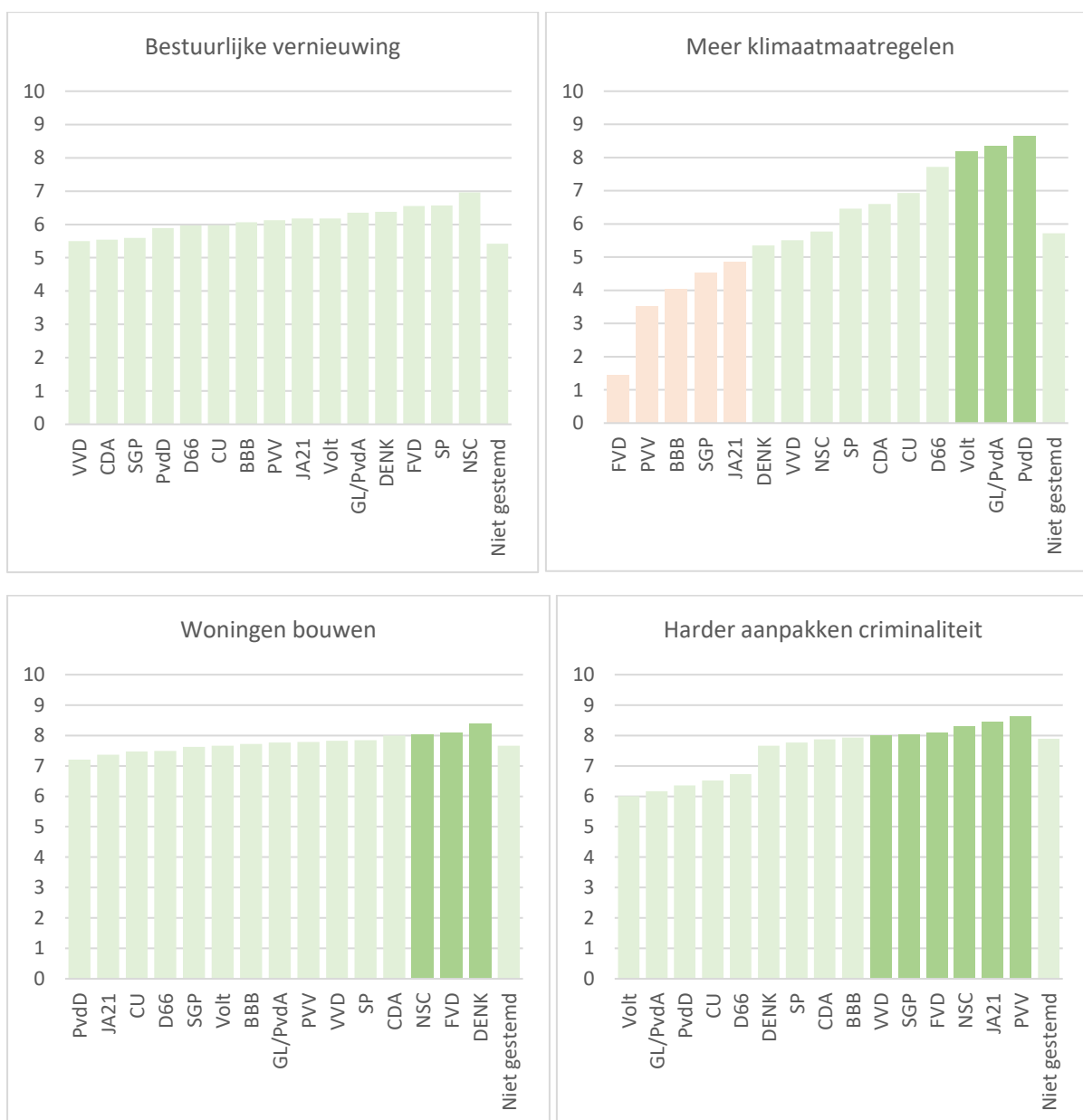

Hoewel terugdringen van armoede door vrijwel iedereen wel belangrijk wordt gevonden, scoort dit in het bijzonder hoog onder DENK-, SP- en GroenLinks/PvdA-kiezers en relatief laag onder VVD- en JA21-kiezers. Onder VVD-, BBB- en NSC- en ook onder FVD- en SGP-kiezers wordt de hoogste prioriteit gegeven aan het harder aanpakken van criminaliteit.

Figuur 11. Gemiddelde prioriteit per onderwerp per kiezersgroep

..IDPES

Het toekennen van beleidsprioriteiten aan bepaalde onderwerpen ligt in lijn met wat de kiesgerechtigden zien als de belangrijkste problemen van Nederland. Respondenten konden zelf omschrijven wat zij zien als de belangrijkste problemen van Nederland. Het eerstgenoemde antwoord onder alle kiesgerechtigden was het vaakst ‘migratie of asiel’ (30%), gevolgd door woningmarkt (18%), milieu/stikstof(maatregelen) (13%), politiek (wantrouwen) en bestuurscultuur (8%), bestaanszekerheid/armoede (7%), de zorg(kosten) (5%) en polarisatie/intolerantie (5%). Ook hier blijken migratie en klimaat het sterkst verdeeld te zijn onder de electoraten.

c. Een beperkte meerderheid steun ‘check-and-balances’ in het democratisch systeem

Ten slotte, hoe denken kiezers over concrete elementen van de trias politica en de rechstatelijke bescherming van minderheid tegen ‘de tirannie van de meerderheid’?

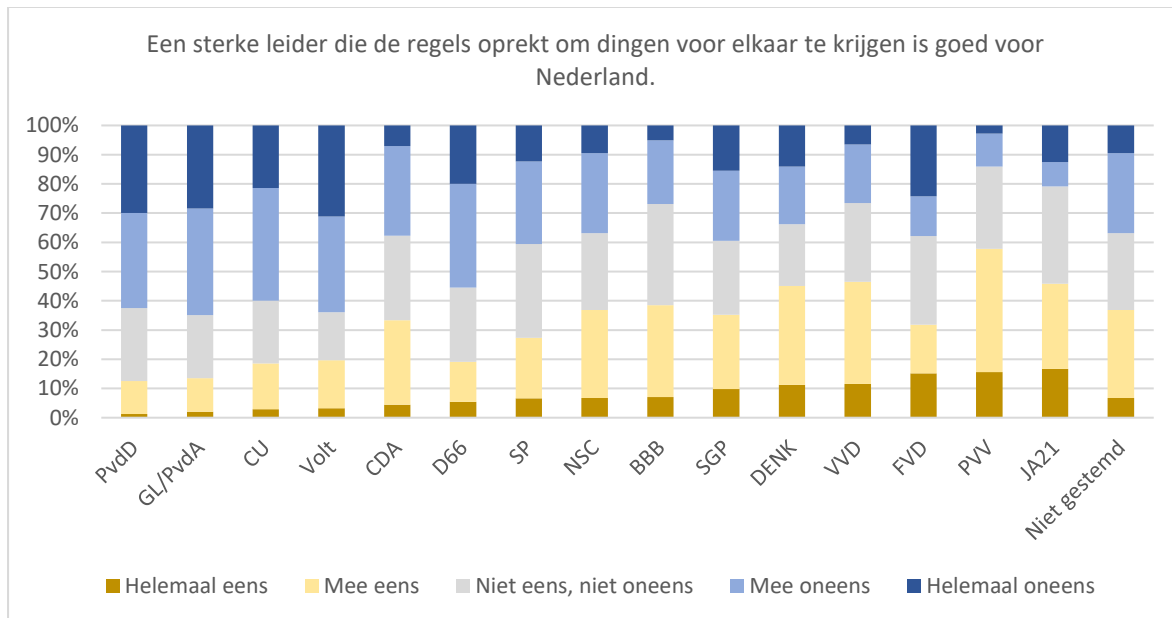
..IDPES

Een ruime meerderheid van zo'n 65% van het electoraat vindt dat rechters de regering zou moeten kunnen stoppen als die iets doet wat niet tot haar bevoegdheden behoort. Ook vindt een ruime meerderheid het van belang om zich aan de regels te houden ook als dat betekent dat men zijn zin niet krijgt. En uitzoomend naar een breder concept van burgerschap dan blijkt dat een ruime meerderheid (75%) vindt dat er een burgerplicht is dat men zelf en de burens verantwoordelijk zijn voor een leefbare buurt. Dat geldt in meerderheid voor de kiezers van elke partij en de niet-stemmers.

Meer verdeeldheid is er over de meerderheid- versus minderheidsbelangen in een democratie. Op de vraag of de meerderheid moet beslissen ook als dat ten koste gaat van de belangen van de minderheid antwoordt bijna 30% het daarmee eens te zijn. Een derde neemt een middenpositie in en is het niet eens of oneens; terwijl de grootste groep van een zeer ruim derde deel het hiermee oneens is. Ook hier is er echter geen enkel electoraat van een partij dat het in meerderheid (uitgesproken) eens is met de uitspraak. Van de kiezers van CU, D66, GroenLinks/PvdA, PvdD, en Volt is een ruime meerderheid het er wel mee oneens.

Tenslotte, op de vraag of een sterke regeringsleider goed is voor Nederland, ook als die de regels wat oprekt om dingen voor elkaar te krijgen, zijn de meningen ook verdeeld: 36% is het hiermee eens; 34% is het hiermee oneens en 29% plaatst zich in het midden. Alleen onder de stemmers op de PVV is de meerderheid het hiermee eens (58%). Ook onder bijna de helft van de kiezers van de VVD, als mainstream partij die regelmatig de premier heeft geleverd, is er relatief veel steun voor deze stelling.

Figuur 12. Steun voor sterke leider

5. Conclusie

De verkiezingen van 2023 hebben zich ontvouwen tot de verkiezingen waarin bijzonder laag vertrouwen in regering en parlement tot een grote verschuiving hebben geleid. Niet eerder werd in een NKO zo'n laag vertrouwen gemeten en dat heeft geleid tot een sterk veranderd politiek landschap.

We trekken de volgende drie conclusies:

1. De al langer aanwezige onderstroom van wantrouwen vertaalde zich in 2023 tot een politieke verschuiving waarmee een recordaantal zetels zijn verwisseld en voor het eerst een radicaal-rechtse partij de grootste partij is geworden. Dat uitte zich ook in de komst van een nieuwe partij die zich profileerde op een verandering in bestuurscultuur, namelijk NSC, die vanuit het niets met 20 zetels in de kamer kwam.
2. De strikte scheiding tussen de verschillende partijblokken blijkt deze verkiezingen toch lossler dan gedacht. Het radicaal-rechtse blok heeft kiezers gewonnen uit vooral het centrumrechtse blok, maar ook uit het linkse blok. Ook trok er een groep kiezers uit het linkse blok naar met name NSC in het centrumrechtse blok.
3. Er is zorg om de verruwing van de politiek en men uit weinig vertrouwen in de politiek. Het democratische gehalte van Nederland wordt weliswaar over de hele breedte als voldoende beschouwd, maar niet eerder was dit zo laag als in 2023. Bovendien is er een flinke groep die vindt dat de meerderheid moet beslissen ook als dat ten koste gaat van de rechten van minderheden. Tevens vindt een grote groep kiezers dat een sterke leider de regels wel wat mag oprekken. Beide zaken zijn lastig te verenigen met de liberale democratie.